

О.Б. Бубенок, Д.А. Радівілов

РАННІ ХОЗАРИ НА ПІВДНІ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Практично до сьогодні серед дослідників поширена думка, відповідно до якої хозари могли з'явитись у Східній Європі та на Кавказі не раніше другої половини VI ст., що, на їхню думку, було пов'язано зі становленням Першого Тюркського каганату. Цього припущення дотримувалися Д.М. Данлоп, П. Голден, А.П. Новосельцев та деякі інші дослідники [Dunlop 1954, *chapter 1*; Golden 1980, 51–57; Новосельцев 1990, 81–85]. Для багатьох сучасних істориків ця гіпотеза виглядає найбільш аргументованою. Проте у свій час М.І. Артамонов висловився на користь того, що хозари могли з'явитися і значно раніше другої половини VI ст. [Артамонов 1962, 55–57, 114–132]. Серед небагатьох дослідників, хто підтримував цю гіпотезу М.І. Артамонова, була С.О. Плетньова [Плетнева 1986, 15–18]. На сьогодні для більшості вчених ці спостереження М.І. Артамонова не є переконливими, незважаючи на те що багато положень його великої монографії “Історія хозар” підтвердились. Нам здається, що припущення відомого вченого щодо більш ранньої дати появи хозарського етносу на теренах Східної Європи та Північного Кавказу мають під собою підстави і знаходять певні підтвердження в джерелах.

Ніхто з дослідників вже не заперечує, що хозарський народ був поліетнічний і відповідно до того склався, насамперед, із власне хозар і більш пізніх тюркютів. На цей час більшість сучасних вчених підтримують гіпотезу М.І. Артамонова, відповідно до якої засновником Хозарського каганату був представник однієї із західних гілок харизматичного клану Ашина, а саме “спадкоємець Ібі-Шегуй хана, якого було скинуто з тюркютського престолу, внаслідок чого він знайшов собі притулок у хозар”. М.І. Артамонов був схильний

пов'язувати воцаріння каганів у Хозарії з громадянською війною в Західному Тюркському каганаті в середині VII ст. між племінними союзами *дулу* і *нушибі*, де останні підтримували засновника Хозарського каганату. Внаслідок цього представник однієї із західних гілок каганського клану Ашина знайшов собі притулок у хозар [Артамонов 1962, 170–171]. Однак так і не зрозуміло, чи прийшли тюркюти з новим каганом до хозарів, чи ні.

Проте є підстави говорити про спадкоємність традицій Хозарського каганату і Західного Тюркського та Першого Тюркського каганатів. Про це може свідчити у першу чергу соціально-адміністративна титулатура хозар: *каган* – сакральний володар каганату; *тархан* – воєначальник; *тудун* – намісник кагана; *ельтебер* – васальний кагану правитель завойованого народу тощо. Так, вірменський історик Гевонд, розповідаючи про похід хозар у Закавказзя в другій половині VIII ст., згадує як хозарського кагана, так і його полководця “Раж-тархана з роду Хатірлітбер” [Гевонд 1862, 92–93]. Його мусульманський сучасник ал-Йакубі, розповідаючи про ті ж події, згадує також “царя хозар”, якого звали аналогічно – Рас-тархан [Артамонов 1962, 244]. У зв'язку з цим досить переконливим виглядає припущення І.Г. Семенова, відповідно до якого в титулі *Хатірлітбер* Гевонда слід вбачати перекручений термін *хазар-ельтебер*. Отже, не може викликати особливих заперечень і висновок дослідника: “Існування титулу *хазар-ельтебер неминуче приводить до висновку, що в Хозарському каганаті політичний статус правителя власне хозар *de jure* був таким же, що й у правителя Країни гунів і правителя волзько-камських болгар” [Семенов 2008, 86–95]. Таким чином, ми можемо говорити про те, що хозарське

суспільство складалося із двох соціальних груп, які мають різну етнічну приналежність: хозарських тюркютів на чолі з каганом і “власне хозар”. Цілком імовірно, що хозари з-поміж усіх підвладних тюркютам етнічних груп займали слідом за ними наступну сходинку соціальної ієрархії, і цим можна пояснити те, що каган сприймався як володар у першу чергу хозар.

Про те, що хозари в етнічному аспекті залишалися довгий час неоднорідними, можуть свідчити дані мусульманських авторів про мову хозар у X ст. Так, ал-Істахрі повідомляє, що мова хозар не схожа ні на тюркську мову, ні на мову перську, ні на будь-яку іншу відому мову. Однак той же ал-Істахрі далі зазначає, що мова булгар схожа на мову хозар. Цю ж інформацію підтверджує Ібн Хаукаль. Про несхожість хозарської мови з тюркською та іншими відомими мовами повідомляють також ал-Бакрі, Йакут та деякі інші мусульманські автори [Заходер 1962, 135–137].

У зв'язку з цим є сенс звернутися до спостереження Б.М. Заходера, який вважав, що “на більш правильному шляху перебувають ті дослідники, які вбачають у назві *хозар* складне з'єднання різних племен і народів” [Заходер 1962, 137]. Доказом неоднорідності хозар може бути повідомлення ал-Істахрі, який у X ст. про хозар, зокрема, писав: «Хозари не схожі на тюрків; вони чорноволосі, і їх є два різновиди; [один] різновид називається *кара-хазар*; вони через свою смаглявість по чорноті нагадують різновид індійців; [другий] різновид – “білі” – відзначається приємною зовнішністю і красою» [Istahri 1870, 223; Караулов 1901, 48–49]. Аналогічну інформацію повторюють Ібн Хаукаль, Йакут, Закарія Казвіні, Ібн Ійас, Хаджи Халіфа, Абу-л-Фіда [Ibn Haukal 1939, 294; Заходер 1962, 137–138; Aboulfeda 1848, 303]. Якщо відкинути гіпотези дослідників, які трактують повідомлення ал-Істахрі з расових позицій, то нашу увагу можуть привернути підходи тих учених, які вкладають у повідомлення ал-Істахрі як соціальний, так і етнічний аспекти, найчастіше пов'язуючи два цих фактори.

Так, П. Голден вважав, що термін *кара-хазар* міг являти собою скоріше політичне угруповання, ніж етнічну групу. На думку дослідника, ал-Істахрі ніколи не був у

Хозарії і тому міг тлумачити отриману інформацію з позицій расового підходу. У результаті термін *кара-хазар* (чорні хозари) П. Голден схильний був розглядати як “хозарські маси”, а не шляхетні [Golden 1980, 143]. Зі свого боку, М.І. Артамонов вважав дані про “чорних і білих” хозар свідченням того, що в середовищі хозар існували “соціальні категорії”, які відповідають відомій у тюркському суспільстві градації, де “чорні” містили в собі вказівку на залежну, оподатковувану групу населення. У відповідності до цього термін “білі” дослідник запропонував розглядати як вказівку на те, що його носії являли собою вільну, незалежну групу населення [Артамонов 1962, 400]. Соціального значення назвам “чорні” і “білі” хозари надавав також Б.М. Заходер, який відніс “чорних” хозар до простого народу, а “білих” – до знаті. Крім того, він припустив, що “білими” хозар могли називати й тому, що вони жили на лівому, західному березі Ітіля, виходячи з того, що багато тюрків традиційно позначали захід білим кольором. Незважаючи на це, Б.М. Заходер віддавав перевагу тій гіпотезі, відповідно до якої існування “білих” і “чорних” хозар може свідчити про те, що в їхньому етногенезі брали участь різні родоплеменні групи. У “білих” хозарах дослідник схильний був вбачати нащадків прототюрків, мова яких, на його думку, повинна була бути спорідненою із чуваською [Заходер 1962, 138–139, 142, 144, 194–195].

Кілька років тому один з авторів цієї статті присвятив цій темі окрему публікацію. В результаті вирішення зазначеної проблеми виявилось вкрай складним, бо у тюркських мовах терміни “чорний” (*кара*) та “білий” (*ак, сари*) мали велику кількість семантичних значень, з огляду на те що вони досить часто були пов'язані між собою. Так, вдалося встановити, що “білі” і “чорні” хозари не належали до різних антропологічних типів. Не вдалося також довести, що це було пов'язано з розташуванням окремих угруповань хозарського етносу за сторонами світу, бо тюркам було притаманно використовувати чотири кольори для позначення чотирьох сторін світу. Не вдалося й довести, що кольорова семантика відображала соціальні верстви хозарського суспільства. У цій

ситуації вдалося звернути увагу на те, що ал-Істахрі назвав “чорних хозар” тюркським терміном *кара-хазар*, а щодо другої групи він використовував перекладений на арабську мову термін “білі хозари”. Принаймні ні в одного зі згаданих мусульманських авторів не зустрічаються тюркські терміни *сари-хазар* або *ак-хазар*. У результаті було зроблено висновок, що інформація про “білих хозар” може бути вигадкою самого ал-Істахрі або його інформаторів, тобто якщо є “чорні хозари”, то обов’язково мають бути й “білі” [Бубенок 1997, 5–20]. Проте наявні на сьогодні факти дозволяють вести мову і про незалежне походження позначень для обох груп хозарського етносу. Здається, що для цього є вагомий підстави.

Перша надійна фіксація терміна “хозар” належить до VI ст. і міститься у псевдо-Захарія Ритора у списку тринадцяти народів, “які живуть у наметах” [Пигулевская 1941, 163]. Однак вже до кінця першої половини V ст. належить повідомлення Пріска Панійського про “акацирів”, а близько 460 р., за даними цього ж автора, відбувається міграція з Центральної Азії на Кавказ сарагурів, оногурів і урогів.

Про акацирів Пріск Панійський повідомляє: “...Онигисий в это время был послан со старшим сыном Аттилы к акацирам, народу скифскому, покорившемуся Аттиле по следующей причине.

В акацирском народе было много князей и родоначальников, которым царь Феодосий посылал дары, для того чтобы они, быв между собой в согласии, отказывались от союза с Аттилой и держались союза с римлянами. Тот, кому были поручены эти подарки, раздал их каждому князю не по достоинству. Куридах, главный между ними по власти, получил подарки, следовавшие второму по нем, посчитал себя обиженным и лишенным должной ему награды. Он звал к себе на помощь Аттилу против других соначальников. Аттила послал к нему немедленно многочисленное войско. Одни из князей акацирских были этим войском истреблены, другие принуждены покориться. Аттила после того пригласил Куридаха к себе для принятия участия в торжестве победы. Но Куридах, подозревая козни, отвечал Атти-

ле, что трудно человеку взирать на бога; а если человек не в силах пристально смотреть на круг солнечный, то можно ли без вреда для себя взглянуть на величайшего из богов? Таким образом, Куридах остался в своей земле и сохранил свои владения, между тем как весь остальной народ акацирский покорился Аттиле. Желая сделать царем этого народа старшего из сыновей своих, Аттила отправил Онигисия для приведения в действие этого намерения” [Приск 2005, 478–479].

Що стосується локалізації акацирів у першій половині V ст., то Пріск дає нам зрозуміти, що акацири жили у “припонтійській Скіфії”, тобто в Північному Причорномор’ї [Приск 2005, 493]. Проте у другій половині V ст. місцерозташування акацирів дещо змінилося, що було пов’язано з приходом зі сходу племен, щодо яких Пріск використовує терміни *оногури*, *сарагури* та *уроги*. Про це грекомовний автор подає таку інформацію: “Сарагуры, соединясь с акацирами и другими народами, предприняли поход на Персию. Они сперва пришли к Каспийским вратам, но, найдя их занятыми персидским гарнизоном, обратились к другой дороге. По ней они прошли к иберам, опустошали их страну и делали набеги на армянские селения” [Приск 2005, 527–528]. Отже, у другій половині V ст. акацири вже були на Північному Кавказі, між Дар’яльським і Дербентським проходами, і їхніми сусідами були сарагури.

Можливо, що у першій половині VI ст. локалізація акацирів не змінилася, про що може свідчити інформація Йордана. Ось що Йордан повідомляє про це: “На побережье океана, там, где через три гирла поглощаются воды реки Вистулы, живут видиварии, собравшиеся из различных племен; за ними берег океана держат эсты, вполне мирный народ. К югу соседит с ними сильнейшее племя акациров, не ведающее злаков, но питающееся от скота и охоты. Далее за ними тянутся над Понтийским морем места расселения болгар...” [Йордан 1960, 72]. Отже, акацири (*Acatziri*) проживали на південь від естів і на північ від болгар, які мали бути у степах Північного Причорномор’я.

Згадка про болгар як про сусідів акацирів становить великий інтерес, тому що

останнім часом серед дослідників набула широкої підтримки концепція С.Г. Кляшторного, згідно з якою протоболгари являли собою нащадків огузів, які прийшли до Східної Європи з Центральної Азії наприкінці V ст. і були відомі у Пріска під назвами *оногури*, *сарагури* та *уроги* [Кляшторний, Султанов 2000, 134–139]. Традиційним місцем розташування протоболгар вважається Північно-Західний Кавказ. Отже, у першій половині VI ст. володіння акацирів могли бути поблизу від Кавказу.

У свій час В.Б. Хеннінгом була висловлена точка зору про генетичні зв'язки між хозарами й акацирами, про яких згадують Пріск Панійський та Йордан, причому в назві *Акацир* він вбачав перевернуте **Aq Qazar* – “білий хозар” [Henning 1952, 501–522]. Проте у свій час Цейс та Й. Маркварт визнали таке ототожнення неможливим [Zeuss 1837, 714–715; Marquart 1903, 41, прим. 2]. Й. Маркварт взагалі вважав, що племінна назва *акацир* пов'язана з племінною тюркською назвою агачері – “лісові люди”, про яких згадував Рашид ад-Дін [Радлов 1893, 108]. На цей пасаж також звернув увагу Д.М. Данлоп, який не заперечував, що під назвою *акацири* могли бути відомі “білі хозари”. Проте аналіз змісту ранньосередньовічних письмових джерел дозволив йому зробити висновок, згідно з яким “у джерелах ми не знайдемо певних даних про існування хозар до початку VI ст.” [Dunlop 1954, chapter 1]. П.Б. Голден також виступив проти такого ототожнення, бо схильний був вбачати у цій гіпотезі труднощі філологічного порядку. Він побачив в етнічних назвах *акацири*, *хозіри* та *хозари* лише схожі за формою етноніми, між якими, на його думку, неможливо встановити зв'язок [Golden 1980, 54–55]. Навіть М.І. Артамонов не був схильний підтримувати цю гіпотезу. Він вважав: “Одне, що можна на нинішній час встановити, це те, що акацири були частиною гунів, які не пішли до Паннонії, а залишились у Причорноморських степах і пережили розгром Гунського племінного союзу, хоча і ненадовго” [Артамонов 1962, 56–57]. Незважаючи на такий песимізм, на сьогодні цю гіпотезу про зв'язок акацирів і хозар активно відстоює І.Г. Семенов [Семенов 2002]. Нам здається, що

для цього є чимало підстав, на чому варто детально зупинитись.

Так, відповідно до гіпотези С.Г. Кляшторного, у V ст. частина тюркських племен Центральної Азії мігрувала до “Західного моря”, де ці кочівники і починають фігурувати в західних джерелах під ім'ям *огур*. Тюрки, які залишились у Центральній Азії, починають із VI ст. іменуватися китайцями *тілі*, а трохи пізніше стають відомі як огузи, причому *огур* є архаїчною формою того ж *огуз*. У такий спосіб відбувся розкол *тілі* на західну – огурську – і східну – огузьку – групи, де перша була представлена носіями архаїчних тюркських діалектів. До числа огурських племен, які мігрували на захід у V ст., С.Г. Кляшторний відносить і хозар. Він вважає, що частина носіїв цього етноніма залишилася в Центральній Азії, тому що вони фіксуються там як китайським джерелом, так і дешифрованими самим С.Г. Кляшторним Тесинським і Терхинським уйгурськими написами, в яких хозари згадані разом з берсилами. Отже, вже в V ст. хозари мали розділитися на західних і східних [Кляшторний, Султанов 2000, 137; Кляшторний 2003].

Однак дані Пріска Панійського дозволяють вважати, що частина хозар могла мігрувати на захід на кілька десятиліть раніше від інших огурських племен. Тож вони можуть бути відомі у Пріска та Йордана як “акацири”, тобто “білі хозари”. Необхідно виходити з того, що з усіх семантичних значень тюркського “ак-” (білий) у цьому випадку більш за все підходить значення “західні”. Отже, вони і повинні були скласти основу тієї групи хозар, мова яких у X ст. продовжувала зберігати близькість до мови булгар. Їх-то ал-Істахрі і міг назвати “білими хозарами”.

На користь зв'язку ранніх хозар з акацирами варто навести уривки із джерела кінця VII ст. – “Космографія” Равенського Аноніма, де описано ситуацію на півдні Східної Європи. Дослідник та перекладач фрагментів цього твору на російську О.В. Подосінов щодо достовірності повідомлень цього анонімного автора зазначив: «“Космографія” цілком характерна саме як пам'ятник перехідного часу від античності до середньовіччя. З одного боку, автор відтворює картину світу пізньоримської імперії, оскільки в основі

великої кількості його даних є відомості, що запозичені з Певтінгерової картини світу – пам'ятника перших століть нашої ери – та із інших античних авторів, про яких він постійно згадує... Автор... заздалегідь оголошує про свій намір дотримуватися старої (тобто античної) топонімічної термінології, побоючись, і не без підстав, що після Великого переселення народів колишні назви у багато чому припинили відповідати реальним назвам географічних об'єктів. Проте дотримуватися цієї антикізуючої позиції автором часто не вдається, і він нерідко користується також джерелами недавнього часу, що містять нові зведення про раніш невідомі куточки Європи, насамперед запозичені з готської традиції, з яких черпали також Кассіодор, Йордан та інші автори, що передували Равеннському Аноніму» [Подосинов 1999, 227]. До числа таких новацій у творі Равеннського Аноніма належить інформація про етнополітичну ситуацію на півдні Східної Європи, що міститься в Першій та Четвертій книгах твору.

Так, у Першій книзі «Космографії» написано: «В десятом часе ночи находится огромная, тянущаяся на большое расстояние пустыня, которая называется пустынной [древней] Скифией; перед ней, или же сбоку, обозначают племя газов» [Подосинов 1999, 230–231]. О.В. Подосинов етимологію останньої етнічної назви подав таким чином: «Gens Gazogum – безумовно, плем'я хозар (або газар: Gens Gazagum), що підтверджується і паралельним текстом у кн. IV. Ця згадка хозар та опис їхньої території є найбільш ранніми у всій західноєвропейській літературі» [Подосинов 1999, 231, прим. 10]. Проте невідоме ім'я інформатора для цієї частини «Космографії» Равеннського Аноніма, хоча добре відоме одне із джерел для Четвертої книги – твір Йордана, бо автор із Равенни це зазначив.

Фрагмент Четвертої книги значною мірою доповнює інформацію Першої: «В долине Яфета, сына Ноя, которую философы назвали Европой, располагаются следующие страны: страна, которая называется Скифией и представляет собой в основном пустыню. Ее называют также Великой Скифией. Космограф Йордан передал, что она имеет форму гриба. Эта страна рас-

положена на побережье Северного океана рядом с вышеупомянутыми Римфейскими горами. Передают, что эта страна широко раскинулась в длину и ширину. Далее в равнинной местности расположена чрезвычайно обширная как в длину, так и в ширину [страна], которая называется Хазарией; этих хазаров вышеупомянутый Йордан называет агацирами. Через эту страну хазаров протекает множество рек, и среди прочих большая река, которую называют Куфис...» [Подосинов 1999, 227]. Коментуючи цей пасаж, О.В. Подосинов звернув увагу на те, що використання терміна «Велика Скфія» свідчить про наявність архаїзмів у тексті, а цитування Йордана про те, що Скфія має вигляд гриба, свідчить про помилку анонімого автора, бо Йордан використав це порівняння щодо Каспійського моря. Що стосується Ріфейських гір, то О.В. Подосинов побачив у цьому прояв античної традиції. У той же час назва «Куфіс», за спостереженнями О.В. Подосінова, є інновацією, бо «Куфісом у більшості середньовічних джерел називали ріку Кубань» [Подосинов 1999, 230–231, прим. 7, 8, 9, 12].

Найбільший же інтерес становить інформація Равеннського Аноніма про хозар. О.В. Подосинов вважає, що «у Йордана немає ототожнення агацирів (акацирів) з хозарами» [Подосинов 1999, 231, прим. 11]. Проте це є зайвим свідченням того, що Равеннський Анонім при написанні цієї частини Четвертої книги «Космографії» користувався не лише твором Йордана, а й іншим, невідомим нам, твором. Таким чином, у ранньосередньовічного автора були вагомні підстави для ототожнення хозар і акацирів.

Як уже зазначалося, серед деяких сучасних дослідників набула поширення думка про те, що хозари мали з'явитись у степах Східної Європи не раніше другої половини VI ст., бо поява хозар у Приморському Дагестані, на їхню думку, була пов'язана з експансіоністською політикою тюркютів – творців Першого Тюркського каганату. Тому вони вважали анахронізмами будь-яку згадку про хозарів раніше другої половини VI ст. [Dunlop 1954, chapter 1; Golden 1980, 51–57; Новосельцев 1990, 81–85]. Чи є підстави для цього?

Насамперед варто зазначити, що письмові джерела, які повідомляють про поя-

ву хозар на Кавказі раніше часів Першого Тюркського каганату, насправді мають компілятивний характер, тобто хроністи не є очевидцями описаних подій. З другого боку, виглядає також дуже проблематичною спроба пов'язати акацирів першої половини VI ст. з хозарами кінця VI – початку VII ст., бо існує певний хронологічний розрив, при якому відсутні згадки про хозар.

Проте дані вірменських істориків Мойсея Хоренського та Мойсея Калакантуаці, а також мусульманських авторів ат-Табарі, ал-Мас'уді, ал-Балазурі, Ібн ал-Факиха та інших свідчать про те, що наприкінці V – на початку VI ст. хозари разом з іншими народами, з яких найбільш відомими були савіри, досить часто нападали на державу Сасанідів через Дербентський прохід. Це і стало причиною того, що у середині VI ст. перський шах Хосрой I Ануширван збудував проти їхніх нападів Дербентську фортецю і систему спеціальних укріплень у районі проходу.

Окрім того, навіть сучасних істориків збиває з пантелику інформація Мойсея Хоренського про “хазирів”, які начебто з'явилися на історичній арені за часів правління вірменського царя Вахарша, сина Тиграна, що мало б статися десь наприкінці II – на початку III ст. Про ці події вірменський історик у 65 розділі другої книги “Історії Вірменії” повідомляє: “После смерти Тиграна царствовал сын его Вахарш на тридцать втором году царствования соименным себе парсиского царя Вахарша... в его время толпы горцев – я разумею толпы *Хазиров* и *Басилов* – соединившись, прошли чрез врата Джора¹ под предводительством царя своего Внасепа Сурхана, перешли реку Кур и рассыпались по сю сторону ее. Им на встречу пошел Вахарш в главе многочисленных храбрых воителей, разогнал их толпу, все поле усеял их трупами и, преследуя их перед собою, прошел через ущелье Джора. Тут вторично соединяются неприятели и строятся к бою: хотя храбрые Армяне, опрокинув их, обратили в бегство, однако Вахарш падает от руки могущественных стрелков” [Моисей Хоренский 1858, 134–135]. Повідомляючи цю інформацію, вірменський історик назвав своє джерело: “Это нам рассказывает Бартадцан Едесский, который явился историком во дни последнего Антонина” [Моисей

Хоренский 1858, 135]. Щодо останнього М. Емін, перекладач і коментатор “Історії Вірменії” Мойсея Хоренського, зазначив: “Бартадцан есть тот знаменитый Бартезан или Бардзинь, родом Сириянин, который жил в половине II века, – один из замечательнейших гностиков этого времени” [Моисей Хоренский 1858, 303, прим. 309]. Отже, Мойсей Хоренський подає нам дуже ранню дату появи хозар – друга половина II ст. Чи варто цьому довіряти?

Проте ще й досі існує проблема стосовно авторства Мойсея Хоренського та часу написання твору “Історія Вірменії”. З цього приводу А.П. Новосельцев зазначив: «Найбільш помітною тут є праця “батька вірменської історії” Мовсеса Хоренаці. Правда, “проблема Хоренаці” ще остаточно не вирішена. Відповідно до традиції він жив у V ст. і був одним із молодших учнів творця вірменської писемності Месропа Маштоца. Ціла низка видатних дослідників заперечували це і відносили діяльність Хоренаці до VII і навіть IX ст. На сьогодні панує традиційна точка зору, хоча не всі доводи її критиків спростовані. Проте, можливо, тут треба звинувачувати пізніх переписувачів» [Новосельцев 1990, 29]. Академік А.Ю. Кримський стосовно цього був ще більш категоричний: «Найстарша, готської доби звістка в цьому напрямі йде, правда з джерела далеко не бездоганного, з “Історії Вірменщини” псевдо-Мойсея Хоренського, що її в VII-му, ба навіть, може, в IX-му в. патріотично склав якийсь невідомий вірменин, знавець і грецької, і сирської мови (не диво, якби й арабської), од імені Мойсея Хоренського, письменника V віку. Джерелами своїми цей пізній фальсифікатор VIII–IX в. називає, натурально, тільки такі питання, котрі міг би знати автор V в.; на правду ж часто, хоч мовчки, користувався той підробник письменством, ближчим до VIII–IX в. Дещо, і то немало, він попросту видумував од себе, для більшої слави вірменського народу, цитуючи авторів, котрі ніколи не існували, і наводячи “факти”, яких ніколи не було. Оце все треба пильно брати на увагу, читаючи тую “Історію Вірменщини” ніби Хоренського» [Кримський 2008, 124–125]. Отже, згадку про хозар у Мойсея Хоренського, що продатована кінцем II ст., є сенс вважати анахронізмом, а не відображенням реаль-

них фактів. Хоча якщо буде доведено, що “батько вірменської історії” Мойсей Хоренський справді жив у V ст., то це може свідчити про те, що вже тоді йому міг бути відомий етнонім “хазіри”. Хоча не треба ніколи виключати тієї можливості, що згадка про “хазірів” при описі подій кінця II ст. може бути лише результатом творчості більш пізнього переписувача “Історії Вірменії”.

Проте з вірменомовної спадщини у цьому випадку великий інтерес може становити інформація твору “Історія країни Алуанк (Албанії)”, автором більшості тексту якого за традицією вважають вірменського історика Мовсеса Калакантуаци. За спостереженнями сучасних дослідників, ця хроніка являє собою дуже складний за структурою компілятивний твір. Первісною основою, на їхню думку, став текст, що доходить до “періоду католикоса Алуанка Мікаела (719–756) включно”. Відповідно до того було зроблено висновок, що основний текст хроніки “було складено у другій половині VIII ст.”. Що стосується решти тексту, то, ймовірно, він написаний вже пізніше, але до 1033 року [Мовсєс Калакантуаци 1984, 16].

В “Історії країни Алуанк” перша згадка про “хазірів” належить до часів правління перського шаха Шапура II (309/10–379). Вірменський автор повідомляє про це так: “В это самое время пришла весть царскому двору о том, что многочисленные полчища хазиров прошли через ворота Чора и вторглись в нашу страну. Собрал Шапур многочисленное войско из сирийцев, хорасанцев, хорезмцев, в частности из храбрых персов области Атрапатакан, из армян, иверов, алуанцев, из различных диких племен Кавказских гор, говорящих на двенадцати разных языках, и с немыслимым войском своим выступил навстречу хазирам, чтобы дать им отпор” [Мовсєс Калакантуаци 1984, 65]. Проте така рання дата появи хозар може бути лише анахронізмом, якимось фольклорним сюжетом. Це може підтверджувати і подальша згадка одного, скоріш міфічного, ніж історичного, персонажа при описі подій за часів правління того ж Шапура II: “В то самое время выступил гунн по имени Оногур. Этот вначале стал грабить Персию, а затем послал к Шапуру гонца” [Мовсєс Калакантуаци 1984, 66]. Вже давно стало зрозумі-

ло, що термін “Оногур” являв собою етнонім, а не власне ім’я.

Однак подальші згадки про хозар в “Історії країни Алуанк” відзначаються детальністю та достовірністю. Так, вдруге хозари згадані при описі подій середини VI ст. Про це автор хроніки згадує у другій книзі, у розділі четвертому, що має довгу назву: “О перенесении патриаршего престола Алуанка из Чола в великий город Партав из-за (набегов) грабителей Хазиров, разрушивших при уходе врага (Чола)” [Мовсєс Калакантуаци 1984, 71]. Про наслідки хозарських походів автор хроніки розповідає так: “После этого хазары пленили страну Алуанк. Сожжены были церкви и книги Заветов. Затем, на втором году (царствования) Хосрова, царя царей, когда было положено начало армянскому летоисчислению, в том самом году патриарший престол Алуанка был перенесен из города Чола в столицу Партав из-за разбойничих набегов врагов креста Христова. И возвели в хайрапеты тэр Абаса из гавара Мец Иранк. И в продолжение сорока четырех лет он восседал на патриаршем престоле...” [Мовсєс Калакантуаци 1984, 71]. Щодо датування цих подій, а саме вказівки “на втором году (царствования) Хосрова, царя царей”, у дослідників виникли певні складнощі. Н. Акіпян запропонував виправити “другий рік” на “двадцятий”, оскільки перший рік вірменського літочислення (551 р.) відповідає двадцятomu року правління Хосрова I (531–578/9) [Мовсєс Калакантуаци 1984, 199, прим. 35]. Здається, для вірменського автора припустимо переплутати роки правління перського шаха, тоді як помилитися з початком вірменської ери (551 р.) зовсім неприпустимо! Отже, “Історія країни Алуанк” дозволяє вважати, що хозари мали з’явитися на північ від Дербентського проходу вже раніше 551 р. Подальша, третя, згадка про “хазірів” у хроніці вже належить до подій останньої персько-візантійської війни, що її вели у перші десятиліття VII ст. візантійський імператор Іраклій і перський шах Хосров II [Мовсєс Калакантуаци 1984, 77–79]. У достовірності описаних подій у сучасних дослідників немає будь-яких сумнівів.

Досить цікаво, що відомості вірменських істориків про появу хозар до другої половини VI ст. збігаються з деякими пові-

домленнями мусульманських авторів. Ще кілька десятиліть тому Д. Данлоп звернув на це увагу і піддав таку інформацію ретельному аналізу. Так, дослідник, зокрема, звернув увагу на те, що ал-Мас'уді згадує про хозар при описі подій, що мали місце при дворі сасаніда Шируйа (Ширвайа) нібито в VII столітті. Відповідно до історії, викладеної Мас'уді, під час прогулянки верхи цей правитель запитав одного зі своїх слуг, чи пам'ятає той знамениту військову хитрість, що його предок Ардашир ібн Бабак застосував у боротьбі з хозарським каганом. Щоб підлестити і розважити Шируйа, придворний зробив вигляд, що не знає цієї історії, і, прикинувшись захопленним розповіддю, дозволив своєму коневі упасти в канал. Цей епізод наочно підтверджує, що легенда про військовий подвиг Ардашира була широковідома. Д. Данлоп з цього приводу зазначив, що ці тексти «нам дають зрозуміти, що хозари існували в часи Ардашира (226–240 р.н.е.)». Проте можна повністю погодитися зі спостереженнями і висновком дослідника: «Немає жодного повідомлення, що описувало б цей випадок, і в жодному джерелі немає підтвердження того, що між Ардаширом і хозарами існував який-небудь зв'язок. Очевидно, це свідчення Мас'уді не можна вважати доказом існування хозар у III столітті. Чому ці обставини, якщо вони справді були широковідомими і достовірними, не згадуються в “Карнамаку” (*Kārnāmak*) – роботі Пехлеві, присвяченій історії часів Ардашира, що була перекладена Нелдеке? Найбільш ймовірним поясненням є те, що в цьому свідченні Мас'уді, очевидно, має на увазі якогось іншого перського правителя» [Dunlop 1954, chapter 1].

Д. Данлоп вважав, що найбільш вірогідними можуть бути повідомлення мусульманських авторів про події кінця V – початку VI ст., що передували будівництву сасанідами Дербентської брами. Дослідник звернув увагу на те, що Кобад (488–531 pp.), також як і його батько Фіруз, мав безпосередній стосунок до оборони Дербента. У мусульманських джерелах неодноразово згадується той факт, що він побудував цегляні оборонні спорудження в Кавказькому регіоні. Кобад вислав одного зі своїх генералів для боротьби з хозарами, які у той час уже зайняли Джурзан (Гру-

зію) і Арран (Албанію) на південь від Кавказьких гір. Велика частина цих територій була в них відвойована. Після чого Кобад, слідуючи за своїм генералом, побудував в Аррані міста, які стали згодом важливими центрами, – Байлакан, Берда'а та Кабала. За спостереженнями Д. Данлопа, це повідомлення цілком відповідає свідченню Баладзурі, який вважається автором надійних джерел раннього часу (помер у 279/892 році). Дослідник звернув увагу на те, що в Йа'кубі (помер після 278/891 року) ми знаходимо таке повідомлення: «Хозари – це ті, хто скорили всі землі Вірменії. Над ними стояв цар, що називався каганом. У нього був представник (*халіфа*), що звався йа-з-?-д ?-лаш, який стояв над Арраном, Джурзаном, Басфурраджаном та Сісаджаном. Ці області мали назву “Четверта Вірменія”; вони були завойовані Кобадом, царем Персії, і передані Ануширвану (його сину); простягалися ж вони аж до Баб аль-Лан³, на тисячі парасангів, і включали триста шістьдесят міст. Перський цар скорив Баб аль-Абвоб⁴, Табарсаран та Баланджар. Він побудував місто Калікала, а також багато інших і заселив їх персами. Пізніше хозари відвоювали всі ті землі, що у них забрали перси, і ці території перебували в руках хозар доти, поки ромей⁵ не завойовали їх і не поставили над Четвертою Вірменією свого царя». Д. Данлоп висловив припущення, що факти, згадані в першій частині цього свідчення, явно належать до часів Кобада. Саме там йдеться про те, що заступник хозарського кагана контролював частину Вірменії до перського завойовання цих територій. Можна погодитися з думкою Д. Данлопа, що немає причин брати під сумнів історичний характер цього свідчення, тому що ці ж факти згадуються в Баладзурі та Ібн Хордадбега. Що стосується другої частини розглянутого свідчення, то, за спостереженнями дослідника, там описано ситуацію на хозарському кордоні в більш пізній період, незадовго до приходу арабів. Таким чином, можна підтримати такий висновок Д. Данлопа: “...у цьому свідченні ми зустрічаємо перше конкретне підтвердження існування хозар і їхнє масове переміщення на південь Кавказу. Усі ці події датуються за часом не пізніше 531 року (рік смерті Кобада). Крім того, якщо вважати достовірним свідчення

Йа'кубі, то хозарська держава, очолювана каганом і його заступником, з'явилася задовго до утворення Західної Тюркської імперії і Тюркського союзу (552 рік)" [Duplor 1954, chapter 1].

Окрім того, багато середньовічних істориків повідомляють, що у середині VI ст. перський шах Хосрой Ануширван побудував у районі Дербента нову систему укріплень від наскоків хозар, які мешкали на північ від Дербента. Найбільш докладні відомості про це містяться в ат-Табарі.

Абу Джафар Мухаммед ібн Джерір ат-Табарі (838–923 рр.) належить до числа найвидатніших істориків Арабського халіфату. Як і багато діячів ранньої арабомусульманської культури, ат-Табарі за походженням був іранцем, про що може свідчити його нісба – виходець із Табаристану. У світі науки ат-Табарі став відомим завдяки своєму фундаментальному твору "Таріх ар-русул ва-л-мулук" (Історія пророків і царів). У європейській традиції працю ат-Табарі поділяють на тринадцять томів. Перший том розпочинається розповіддю про створення світу. Далі він розповідає про домусульманську історію Сходу. Третій і наступні томи присвячені історії мусульманських завоювань [Новосельцев 1990, 24–25]. У сучасній історіографії склалась досить парадоксальна ситуація щодо достовірності повідомлень ат-Табарі в його "Таріх ар-русул ва-л-мулук": ат-Табарі вважається найавторитетнішим в описі подій раннього мусульманського періоду, і це при тому, що відомості цього автора про домусульманський період в історії Близького і Середнього Сходу для сучасних дослідників є недостовірними. А даремно!

Другий том "Історії пророків і царів" присвячено історії Сасанідської держави. Ат-Табарі, маючи іранське коріння, звичайно, намагався відобразити у своїй праці минулу велич та славу Персії. На думку багатьох сучасних дослідників, ат-Табарі при написанні історії Сасанідів використав арабський переклад втраченої "Хатай намак" (Книга володарів), який було виконано у VIII ст. персом Ібн ал-Мукаффою [История Ирана... 1958, 37]. Як зазначив академік А.Ю. Кримський, "Хатай намак" було написано мовою пехлеві за дорученням шаха Хосрова Ануширвана (521–579 рр.) і закінчено за часів останнього

Сасаніда – Йездигерда III. Опис подій там закінчується царюванням Хосрова II Парвіза (590–628 рр.). Окрім ат-Табарі, один з варіантів перекладу "Книги володарів" використав Фірдоусі при написанні "Шахнаме" [Крымский 1905].

Отже, варто зосередити увагу на тій частині "Історії пророків і царів" ат-Табарі, де йдеться про роки царювання Хосроя (Кісри) Ануширвана (521–579 рр.). У дослівному перекладі на українську цей фрагмент має такий вигляд:

*«Повідомлення про царювання
Кісри Ануширвана»*

Потім царював Кісра Ануширван б. Кубаз б. Фіруз б. Йаздаджір б. Бахрам Джур⁶. Коли він став царем, то написав листи до чотирьох *фазусбанів*⁷ – кожен із них керував однією з областей країни персів – та їхніх підлеглих. Ось примірник такого листа до *фазусбана* Азербайджану:

"В ім'я Господа милостивого, милосердного! Від царя Кісри б. Кубаза до Варі б. ан-Нахира Джана, *фазусбана* Азербайджану, Вірменії та її області, Дунбаванду⁸, Табаристану і його області, і його підлеглих. Привіт! Найдорожче з того, за чим сумують люди, – це той, кого вони боялися втратити, коли закінчилося благоденство, настали смути, а з найбільш достойним із них сталися негаразди – з ним самим, або з його слугами, або з його статками, або з тим, що для нього є дорогим. Воістину, нам невідомо щось, що було б для простого люду ще більшою втратою і не спричинило б іще сильніші страждання, ніж втрата майна, набутого в законний спосіб".

Коли влада Кісри зміцнилася, він знищив громаду одного нечестивого чоловіка з числа жителів Фаси⁹, якого звали Зараушт б. Хурракан¹⁰. Він вигадав нововведення в релігії вогнепоклонників. За ним пішли люди, дотримуючись тих його нововведень, і його справа серед вогнепоклонників трималася високо. Серед тих, хто закликав простих людей вступати до цієї громади, був чоловік із жителів Мазарай-йа¹¹ на ім'я Маздак б. Бамдаз¹². З-поміж того, що він наказував чинити людям, чим він їх спокушав і до чого підбурював, – щоб вони всі втішали один одного (ділилися один з одним. – Д.Р.) грошима і людьми. Він казав, що це – через доброту, яка подобається Господу, і що Господь воздасть

за неї найкращою винагородою. А також, якщо б те, що він їм наказував і до чого закликав, не було релігійним обов'язком, воно вважалося б [не більше ніж] похвалою за добрий учинок або вдовolenням від взаємної допомоги. Він підбурював цим низи проти верхів, і для нього люди низького походження були тим самим, що й люди благородні. Ображеним він дав змогу виразити свій гнів, гнобителям – пригноблювати інших, розпусникам він дав спосіб удовольняти свої пристрасті бажання і доступ до благородних жінок, про яких вони навіть не мріяли. Людей охопив великий смуток: часів, подібних цим, вони ще не бачили. Кісра ж заборонив людям дотримуватися вигадок Заразшта [б.] Хурракана і Маздака б. Бамдаза, проголосив хибними всі їхні нововведення, винищив багато людей, які продовжували їх сповідувати і не припиняли чинити те, що він їм заборонив, людей *мананійїа*¹³ і встановив для вогнепоклонників релігію, якої вони досі дотримуються.

Перед тим як до влади прийшов Кісра, *ісбахбаза*¹⁴ – тобто командування військом – перебувало в розпорядженні одного чоловіка – він здійснював командування військом всієї країни. Кісра розділив цю посаду і повноваження, з нею пов'язані, серед чотирьох командувачів: командувача сходу – це Хурасан і прилеглі території; командувача заходу; командувача *німруза*¹⁵ – це землі Ємену; командувача Азербайджану і прилеглих областей, а це – країна *ал-хазар* і сусідні землі. Коли Кісра пересвідчився, що завдяки цьому в його володіннях відновився порядок, він підсилив армію зброєю і кіньми і повернув собі ті землі, які колись належали Перському царству. Деякі з них вийшли з-під влади царя Кубаза і перейшли під володарювання місцевих царів через різні причини і за різних обставин. Серед цих областей – ас-Сінд, Буст¹⁶, ар-Руххадж¹⁷, Заюлістан (sic!)¹⁸, Тахаристан¹⁹, Дардистан²⁰, Кабулістан²¹. Особливо багато людей Кісра винищив серед народу, який називають *ал-барз*. Тих, хто залишився, він вигнав з їхньої країни і розселив по різних місцях свого царства. Вони перебували в повній покорі йому, і Кісра звертався до них по допомогу під час своїх воєн. За наказом Кісри потрапив у полон іще один народ – їх називають *сул*:

вони виступили проти Кісри, Кісра віддав наказ – і їх винищили, за винятком вісімдесятьох чоловіків із числа ковпаків (магів? – Д.Р.). Кісра залишив їх живими і наказав оселити їх у Шахрамі²² Фіруза, аби вони допомагали йому під час воєн.

Народ, який називають *абхаз*, народ, який називають *банджар*, народ, який називають *баланджар*, і народ, який називають *ал-лан*, об'єдналися, аби здійснити набіг на країну Кісри. Вони просунулися у бік Вірменії, аби вчинити набіг на її мешканців у той час, коли шлях до Вірменії був найбільш легким. Спочатку Кісра не звертав уваги на те, як поводитися ці народи, і так було до тих пір, поки вони не закріпилися в його країні, – тоді Кісра спрямував проти них війська. Його війська билися з ними, винищували їх, допоки не повбивали всіх, окрім десяти тисяч чоловік, яких вони взяли в полон. Полонені були розселені в Азербайджані і землях, які з ним межували. Цар Фіруз побудував з тієї сторони, де *сул* і *ал-лан*, споруди на скелях: він хотів, аби ці споруди убезпечили його країну від зазіхань на неї з боку цих народів. Цар Кубаз б. Фіруз звів після свого батька багато нових споруд у цій місцині. А коли до влади прийшов Кісра, за його наказом у напрямку *сул*, на обтесаній скелі, у напрямку Джурджану, були зведені міста, укріплення, пагорби (вали? – Д.Р.), багато будівель – усі вони повинні були стати притулком для жителів його країни, де б люди могли сховатися від ворога, якщо він на них зненацька нападе.

Хакан Сінджибу²³ був найбільш недосажним із тюрків і найхоробрішим із них. Він був найсильнішим із тюрків і мав серед них найбільше військо. Саме він бився з Вазаром, царем *ал-хайатилія*²⁴, не побоюючись їхньої численності та неприступності. Він убив Вазра, їхнього царя, перебив його військо, взяв як здобич їхнє майно і захопив їхні землі, за винятком тих, що опинилися під зверхністю Кісри. Хакан Сінджибу схилив на свій бік народи *абхаз*, *банджар* і *баланджар*, і вони зголосилися підкоритися йому. Вони повідомили йому, що царі персів і досі остерегаються їх, сплачуючи їм викуп, яким вони задовольняють їх, утримуючи від набігів на свої землі. Сінджибу виступив разом зі ста десятками тисячами бійців і наблизився до кордонів

землі сул. Він звернувся до Кісри з посланням, погрожуючи йому і ставлячись до нього зверхньо, аби той вислав йому гроші як викуп народам *абхаз*, *банджар* і *баланджар*, який ті зазвичай отримували до того, як Кісра став царем: якщо Кісра не поквартується з відправкою йому того, що він попросив, він увійде в його землі і буде воювати. Кісра не звернув увагу на цю погрозу і не відповів хаканові на те, про що той його питав, оскільки пам'ятав, що в нього є укріплення з боку воріт Сул, проходи й ущелини, якими міг пройти до нього Сінджибу, були неприступними, а для того щоби перегородити Вірменську ущелину, було достатньо лише п'ятьох тисяч бійців з числа вершників і піших.

Хаканові Сінджибу стало відомо про те, що Кісра звів укріплення в ущелині Сул, і він пішов геть із тими, хто був разом із ним, назад, у свою країну, зазнавши невдачі. Завдяки укріпленням, збудованим за наказом Кісри біля Джурджану, жоден ворог, який з'являвся перед ним, не міг здійснити набіг на нього й оволодіти ним.

Люди пересвідчилися в розумності, розсудливості й освіченості Кісри Ануширвана, у його мужності й рішучості, а також у його великодушному й милосердному ставленні до них. Коли на голову Кісри був покладений вінець, до нього увійшли знатні, вельможні люди. Вони стали ревно молитися за нього, а коли вони замовкли, Кісра підвівся і розпочав свою промову: напочатку він подякував Господу за його милість, за те, що, створивши людей, він створив і його; за те, що уповноважив його управляти їхніми справами; за те, що дав їм хліб і прожиток. У своїй промові він згадував тільки Господа. Потім він розказав людям про недуги, які вразили їхні справи, занепали їхню віру, зробили нещасними їхніх дітей і убогим їхнє життя. Він також повідомив їм, що знає, як все це виправити і вирішити, і закликав людей допомогти йому» [ат-Табарі 1990, 98–101].

Дослідники вже давно звернули увагу на те, що на початку своєї діяльності Хосрой (Кісра) Ануширван розділив свою державу на чотири великих сатрапії, однією з яких були Азербайджан і сусідня з ним «країна хозар» [Артамонов 1962, 125]. Великий інтерес становлять такі спостереження М.І. Артамонова: «У лейденському тексті

Табарі у числі народів, які були переможені Ануширваном, значиться “абхаз”, але це явна помилка. Причорноморські абхазі не могли брати участь у подіях, що відбувалися в Азербайджані, та ще разом з прикаспійськими племенами банджар та баланджар. У першому з них Маркварт вбачає “бургар” – пехлевійську форму “булгар”, друге, баланджар, беленджер, добре відоме у зв'язку з хозарами. Тому замість “абхаз” варто читати “хозар» [Артамонов 1962, 126]. Отже, можливий той варіант, при якому в арабському перекладі “Хатай намак”, що ним користався ат-Табарі, був термін “ал-хаз” (أَلْحَزَّ), який при переписуванні помилково перетворився на “абхаз” (أَبْخَزَّ). До того слід додати, що як сусіди народу “аб-хаз” згадані представники “ал-лан”, у яких не варто вбачати лише аланів Центрального Кавказу. Так могли називати і маскутів (массагетів) Східного Каказу, яких пізньоантичні автори називали аланами [Алемань 2003, 138, 444–447]. Слід виходити з того, що “Хатай намак”, даними якої користувалися мусульманські автори, відображала реалії домусульманського часу. Досить цікаво, що усі ці народи згадані як ті етнічні групи, які проживали на Східному Кавказі до появи тут тюркютів після 568 р. Звичайно, в тексті ат-Табарі не могло обійтись і без певної коректури термінології “Хатай намак” (так, наприклад, він використав сучасну йому назву “Азербайджан” замість традиційної – “Албанія”). Окрім того, ат-Табарі згадав етнопонім сул (ворота Сул – Дербентський прохід, народ сул, територія сул), в чому, за контекстом оповідання ат-Табарі, варто вбачати насамперед савірів. На користь цього може свідчити те, що термін Сул (صُول) дуже нагадує спотворений варіант етнічної назви *SWR* (صَوْر).

Савіри вперше були згадані Пріском Панійським при описі подій другої половини VI ст.: “Около сего времени к восточным римлянам отправлены были посольства от сарагуров, урогов и оногуров, народов, оставивших свою страну, потому что с ними вступили в бой савиры, изгнанные аварами. Последние были также изгнаны народами, жившими на берегах океана” [Приск 2005, 523–524]. Дослідники помітили, що сучасники подій – ранні візантій-

ські історики, розповідаючи про ці події у Дагестані у першій половині VI ст., відзначили у цьому районі насамперед савірів, як найбільш могутнє місцеве племінне об'єднання. Так, Йордан одним із перших подає опис савірів, що йде в його творі за описом країни акацирів та булгар. Проте його відомості про савірів відзначаються гуманністю: “А там и гунны, как плодovитейшая поросль из всех самых сильных племен, закишели надвое разветвившиеся свирепостью к народам. Ибо одни из них зовутся альцигирами, другие – *савирами*, но места их поселений разделены: альциагиры – около Херсоны, куда жадный купец ввозит богатства Азии; летом они бродят по степям, раскидывая свои становища в зависимости от того, куда привлечет их корм для скота; зимой же переходят к Понтийскому морю. Хунугуры же известны тем, что от них идет торговля шкурками грызунов...” [Йордан 1960, 72]. Відомості ж сучасника Йордана – Прокопія Кесарійського відзначаються більшою детальністю [Прокопій 1950, 381, 407, 408, 416, 419, 420]. Про “сабірів” Прокопій насамперед повідомляє: “Сабиры являются гуннским племенем; живут они около Кавказских гор. Племя это очень многочисленное, разделенное, как полагается, на много самостоятельных колен” [Прокопій 1950, 407].

Іноді вірменські і мусульманські автори савірів і хозар плутали. З цього приводу М.І. Артамонов зазначив: «Звичайно припускають, що савірів, зустрінутих візантійцями в Албанії, витиснули туди авари, але це могли бути і ті савіри, яких у кількості 10 тисяч захопив Хосрой і які, як ми бачили, вторглися у Закавказзя ще до аварської навали і до будівництва Дербента, що відрізав закавказьких савірів від їхніх одноплемінників, які залишилися на північ від Кавказу. Називання цих савірів хозарами у Табарі і в “Історії албанів” могло з'явитися і як наслідок перенесення на них назви, краще відомої і арабському, й албанському історикам, а також тому, що у складі савірів перебували хозари або, навпаки, савіри були у складі хозар. Не випадково Масуді називає савірів тюркськими савірами, а Балазурі місто Кабалу, яке,

за висновками А. Кримського, було центром савірських поселень в Азербайджані, називає Хозар. Таке змішання савірів і хозар можна пояснити лише тим, що ті й інші переплелися між собою, склали одне і те ж військово-політичне об'єднання, на чолі якого, однак, були савіри, тому що у першій половині VI ст. у більшості історичних повідомлень саме їхня назва служить для позначення прикаспійських варварів, які мешкали північніше від Дербента» [Артамонов 1962, 127].

Отже, є сенс вбачати в “білих хозарах” X ст. нащадків тих хозар, які у першій половині VI ст. мешкали на північ від Дербента, а до того ж уже з середини V ст. перебували у степах Східної Європи і були відомі Пріску та Йордану під назвою *акацири*, тобто “білі хозари”. Що ж стосується походження групи *кара-хозар*, то в ній є сенс вбачати більш пізніх прибульців – хозарських тюркютов, які разом зі своїм каганом являли собою панівну етносоціальну групу в Хозарському каганаті. У цьому випадку не повинна бентежити в їхній назві присутність терміна *кара-*, що має в тюркських мовах безліч семантичних значень, серед яких є й позначення для поняття “головний”. У зв'язку з цим варто згадати назву тюркської династії в Середній Азії – *Караханіди*.

Таким чином, ми можемо відзначити ситуацію, відповідно до якої хозарський етнос утворився унаслідок завоювання одним етносом інших етнічних груп і племен. У зв'язку з цим є сенс згадати концепцію академіка А.Ю. Кримського щодо подій, у результаті яких утворився хозарський етнос. Відомий український сходознавець вважав, що у VII ст. панівне становище серед тубільців Північно-Східного Прикаспію – хозар зайняли прибульці-тюрки і в результаті цього “одержали деякі національні зміни, безумовно, не тільки тюрки, а й хозари”. А.Ю. Кримський вважав, що “у кінців-кінців верх взяла асиміляторська сила хозарської більшості” [Кримський, Історія хазарів, т. 2]. До цього варто додати припущення М.І. Артамонова, відповідно до якого на чолі цих прибульців були представники клану Ашина, що й очолили Хозарський каганат.

¹ Дербентський прохід.

² Дербентський прохід.

- ³ Дар'яльський прохід.
⁴ Дербентський прохід.
⁵ Візантійці.
⁶ Тут подаються арабізовані форми імен перських царів: Бахрама Гура, Єздигерда, Пероза, Кавада і Хосрова Ануширвана.
⁷ *Фазуспан* – середньоперськ. *падушпан* – командувач військами у кожній із чотирьох областей Ірану.
⁸ Дунбаванд – давня арабізована назва гірської вершини Дамаванд у Табаристані (сучасний Мазендеран).
⁹ Фаса – місто в провінції Фарс.
¹⁰ Заразшт б. Хурракан – Зардушт-і Хурракан, основоположник маздакітського вчення.
¹¹ Мазарайя – населений пункт, який локалізується дослідниками в Іраку (поблизу сучасного міста Кут ал-‘Амара) або на території Хузистану [EI, VI, 949].
¹² Маздак б. Бамдаз – Маздак, син Бамдада, епонім маздакітів, очільник маздакітського руху.
¹³ *Мананійя* – арабська назва прибічників маніхейства.
¹⁴ *Ісбахбаза* – середньоперськ. *спахбед* – командувач війська.
¹⁵ Перси ділили світ на чотири частини: *хорбран* – захід, *хорасан* – схід, *бахтар* – північ і *німруз* – південь.
¹⁶ Мається на увазі Бост – древнє місто-фортеця, розташоване в південній частині сучасного Афганістану (провінція Гільменд), у стратегічно важливому місці злиття річок Гільменд і Аргандаб.
¹⁷ Ар-Руххадж – арабізована форма топоніма Арахосія – еллінської назви територій, які сьогодні охоплюють південний схід Афганістану й північ Пакистану.
¹⁸ Мається на увазі Забулістан – історична область на кордоні сучасних Ірану й Афганістану.
¹⁹ Мається на увазі Тохаристан – історична область, яка охоплювала південь сучасного Узбекистану, Таджикистан і північну частину Афганістану.
²⁰ Дардистан – територія Північного Пакистану й Північного Кашміру, населена дардами.
²¹ Кабулістан – історична область у східній частині Великого Хорасану (Північно-Східний Іран, Північно-Західний Афганістан, південні області Туркменістану й Узбекистану) з центром у районі сучасного міста Кабула.
²² Шахрам – місто, збудоване в Азербайджані за володарювання Фіруза [ат-Табарі, 83].
²³ Хакан Сінджибу – так середньовічні арабські історики іменують Істемі-кагана (помер 576 р.) – правителя західних територій Тюркського каганату.
²⁴ *Ал-хайатія* – арабська назва гунів. У цьому контексті маються на увазі ефталти – т.зв. “білі гуні”.

ЛІТЕРАТУРА

- Алемань А. Аланы в древних и средневековых письменных источниках. Москва, 2003.
Артамонов М.И. История хазар. Ленинград, 1962.
Бубенок О.Б. “Чорні” і “білі” хозари: до питання про поширення кольорової символіки у середньовічних номадів Євразійського степу // Східний світ, 1997, № 1–2.
Гевонд В. История халифов. Санкт-Петербург, 1862.
Заходер Б.Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. Горган и Поволжье в IX–X вв. Т. I. Москва, 1962.
Иордан. О происхождении и деяниях гетов / Пер. с лат. Е. Ч. Скржинской. Москва, 1960.
История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. Ленинград, 1958.
Караулов Н.А. Сведения арабских географов о Кавказе // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Т. XXXII. Тифлис, 1901.
Кляшторный С.Г., Султанов Г.И. Государства и народы евразийских степей в древности и средневековье. Санкт-Петербург, 2000.
Кляшторный С.Г. Азиатський аспект ранньої історії хозар // Хазарський альманах. Т. 2. Київ – Харків – Москва, 2003.
Крымский А. История Сасанидов и завоевание Ирана арабами. Москва, 1905.
Кримський А.Ю. Історія хазарів з найдавніших часів до X віку. Частина перша // Хазарський альманах. Т. 7. Київ – Харків – Ієрусалим, 2008.

- Кримський А.Ю. **Історія хазарів**. Т. 2 // Інститут рукописів Національної бібліотеки ім. В. Вернадського НАН України. Ф. XXXVI. № 65.
- Мовсєс Калакатуаци. **История страны Алуанк** / Пер. Ш.В. Смбацяна. Ереван, 1984.
- Моисей Хоренский. **История Армении** / Пер. с древнеарм. Н.О. Эмина. Москва, 1858.
- Новосельцев А.П. **Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа**. Москва, 1990.
- Пигулевская Н.В. **Сирийские источники по истории народов СССР**. Москва–Ленинград, 1941.
- Плетнева С.А. **Хазары**. Москва, 1986.
- Подосинов А.В. Северо-Восточная Европа в “Космографии” Равеннского анонима // **Восточная Европа в исторической ретроспекции**. К 80-летию В.Т. Пашуто. Москва, 1999.
- Приск Панийский. Сказания Приска Панийского // **Феофан Византиец. Летопись Византийца Феофана от Диоклетиана до царей Михаила и сына его Феофилакта / Приск Панийский. Сказания Приска Панийского**. Рязань, 2005.
- Прокотий из Кесарии. **Война с готами** / Пер. с греч. С.П. Кондратьева. Москва, 1959.
- Радлов В.В. К вопросу об уйгурах // **Записки ИАН**. № 2 (Приложение). Санкт-Петербург, 1893.
- Семенов И.Г. **Этнополитическая история Восточного Кавказа в III–VI вв.** Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Махачкала, 2002.
- Семенов И.Г. К интерпретации титула хазар-эльтебер // **Проблемы еврейской истории**. Материалы научных конференций Центра “Сэфер” по иудаике 2007 года. Москва, 2008.
- ат-Табарі, Абу Джа'фар Мухаммад б. Джарір. **Таріх ар-русул ва-л-мулук**. Ал-джуз' ас-сані. Ал-Кахіра, 1990 (?).
- Aboulféda. **Géographie**. Traduite de l'Arabe en Français. L. II. Paris, 1848.
- Dunlop D.M. **The History of the Jewish Khazars**. New-York, 1954.
- The Encyclopaedia of Islam**. New ed. Vol. VI. Leiden, 1991.
- Ibn Haukal. **Opus Geographicum / Primum edidit M.J. de Goeje // BGA. Pars Secunda**. Leiden, 1939.
- al-Istahri Abu Ishak al-Farisi. **Viae Regnorum. Descriptio Ditionis Moslemicae** / Edidit M.J. de Goeje // **BGA. Pars Prima**. Leiden, 1870.
- Henning W.B. A Farewall to the Khagan of the Aq-Agatäran // **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, 1952, N 14.
- Golden P.B. **Khazar studies**. Vol. I. Budapest, 1980.
- Marquart J. **Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge**. Leipzig, 1903.
- Zuess. **Die Deutschen und Nachbarstämme**. Munich, 1837.